

Теоретичні підходи щодо вивчення проблеми формування особистості бездоглядного підлітка

Розглянуто основні теоретичні концепції у зарубіжній та вітчизняній літературі, щодо формування особистості підлітка. Виокремлено основні особливості розвитку дитини у підлітковому віці. Розділено та розкрито суть понять: “діти вулиці”, “дитяча бездоглядність” та “дитяча безпритульність”.

Ключові слова: підліток, підлітковий вік, структура особистості, підліткова бездоглядність.

Рассмотрены основные теоретические концепции в зарубежной и отечественной литературе, относительно формирования личности подростка. Выделены основные особенности развития ребенка в подростковом возрасте. Разделена и раскрыта суть понятий: “дети улицы”, “детская безнадзорность” и “детская беспризорность”.

Ключевые слова: подросток, подростковый возраст, структура личности, подростковая безнадзорность.

Вивчення дитячої бездоглядності як негативного явища почалось в 90-х роках минулого століття і було пов'язано з такими негативними соціальними наслідками, як поширення дитячого алкоголізму, дитячої наркоманії, збільшення кількості злочинів скоюваних неповнолітніми тощо. Вивченням проблеми дитячої бездоглядності, займались Б.Н. Алмазов, Л.А. Грищенко, М.В. Костицький, І.В. Козубовська, В.О. Татенко, Н.Ю. Максимова, Л.І. Мороз, М.М. Фіцула, С.І. Яковенко та ін.

Проблема дитячої бездоглядності є багатоаспектною, кожний вчений вивчав її під своїм кутом зору. Такі дослідники, як Л.І. Мороз та С.І. Яковенко, основну увагу акцентують на злочинності неповнолітніх та виокремлюють такі чинники протиправної поведінки неповнолітніх:

– негативний вплив сім'ї. Дослідження показують, що у переважній більшості неповнолітні злочинці мали неблагополучну сім'ю. Дуже часто в такій сім'ї панує атмосфера неповаги батьків до дітей, асоціальна поведінка батьків (вживання алкоголю і наркотиків) та жорстокість по відношенню до дітей. “Неблагополучною може бути сім'я, в якій панує як злиденність, так і

забезпеченість. Нині щодня у середньому 32 дитини (на рік близько 12 тис.) стають сиротами при живих батьках. Загалом в Україні родинної опіки не мають 2,5 млн дітей. Близько 40% неповнолітніх злочинців походять з неповних сімей, 5% взагалі не знали батьків. Між тим, кількість сімей, що розпадається постійно зростає. Це призводить до того, що діти почувають себе у своїй сім'ї непотрібними і чужими" [6]. Саме така психологічна обстановка і сприяє тому, що дитина йде на вулицю, починає шукати контактів поза родиною і, як наслідок, стає бездоглядною та скоює злочин;

– недоліки у шкільному вихованні. Дослідники акцентують увагу на відсутності нової концепції освіти і виховання учнів. Зростає відчуження дітей від школи, втрачається інтерес до навчання. Кумирами у підлітковому середовищі стають успішні бізнесмени, незважаючи на те, якою ціною вони розбагатіли;

– незайнятість суспільно-корисною працею. Більшості випускників середніх шкіл та профтехучилищ не вдається працевлаштуватись впродовж року. Не можуть знайти постійної роботи і "відсіяні" зі шкіл. Як наслідок, близько половини неповнолітніх злочинців ніде не вчилися й не працювали;

– негативний вплив мікросередовища. Вчені наголошують, що знайшовши для себе референтну групу, підлітки дуже дорожать своїм місцем в ній. Навіть незважаючи на те, що часто там переважають грубість, хамство, цинізм. Такі норми сприймаються як еталон. А підліток, в силу своїх психологічних особливостей, не може критично оцінити ситуацію;

– недоліки у діяльності правоохоронних органів з профілактики злочинів неповнолітніх. На думку авторів, основна причина слабкої привентивної роботи з підлітками працівників КМСД (Кримінальна міліція у справах дітей) полягає в орієнтації служби на розкриття вже скоєних злочинів.

На думку професорів В.В. Голіни та В.П. Ємельянова, саме неспроможність родини виховати дитину є однією з причин дитячої бездоглядності: "... бездоглядність може бути результатом усіляких причин, починаючи з умов праці або стану здоров'я дорослих членів родини, що ускладнюють їхню участь у вихованні дітей, і до конфліктів у родині, які відволікають від виховних обов'язків. Бездоглядність може так само бути супутником цілеспрямованих спроб штовхнути дітей до антигромадської поведінки" [7].

В.А. Татенко у своїх роботах звертає увагу на педагогічні проблеми роботи з дітьми. Зокрема, автор досліджує таку категорію дітей, як "важковиховувані", та зазначає, що саме "сім'ю слід

розглядати як фактор, який визначає психофізіологічну повноцінність або неповноцінність дитини, яка значною мірою може впливати на ефективність її навчання і виховання. Неблагополучна сім'я може чинити прямий негативний вплив на особистість, що формується, перешкоджати її нормальному розвитку” [11].

Б.Н. Алмазов та Л.А. Грищенко у своїй праці “Побег из дома и бродяжничество” акцентують увагу на такій категорії бездоглядних підлітків, як “бродяги”. Виділяючи при цьому одну з основних причин втеч дітей з дому – педагогічну неспроможність сім'ї як дестабілізуючого фактора розвитку особистості підлітка [3].

Разом з тим на сьогодні немає системного підходу саме до вивчення особистості бездоглядного підлітка, а окремі теоретичні напрацювання в даному напрямі потребують узагальнення й обґрунтування. І це, незважаючи на те, що в Україні більше 1 млн бездоглядних дітей (за неофіційною статистикою, офіційної інформації щодо кількості бездоглядних маленьких українців не має жодне відомство).

Отже, щоб дослідити вище означену проблему, вважаємо за необхідне ознайомитися з теоретичними положеннями найвпливовіших концепцій підліткового віку.

Теоретичний моніторинг доцільно розпочати з продуктивних теоретичних ідей, які були сформовані у європейській психології розвитку. Це концепції Ш.Бюллер, Е.Еріксона, Ж. Піаже, С.Холла.

У своїй концепції пубертантного віку Ш. Бюллер принциповим вважає підкреслення єдності психічного та органічного розвитку людини. Дослідниця у своїх роботах стверджує, що підлітковий вік визначається на основі поняття пубертантності, не лише фізичної, але і психічної. Психічна пубертантність – це комплекс особливих психічних явищ, у яких виявляє себе дозрівання організму [12]. Ці явища є провісником фізичного дозрівання і виявляються після його завершення. Ш. Бюллер психічну пубертантність пов'язує із визріванням особливої біологічної потреби – потреби у доповненні, яка, супроводжуючи дозрівання, робить людину незадоволеною своєю замкнутістю, спонукає до пошуку, відкриває “Я” людини до зустрічі з “Ти”. На думку дослідниці, чим вищий ріст культури, тим триваліший період психічної пубертантності, що є детермінантою складностей, пов'язаних із цим віком [16].

В епігенетичній концепції Е. Еріксона підлітковий вік є найбільш важливим і складним періодом життя. Вчений зазначає, що психічна напруженість, яка супроводжує його і сприяє

формуванню цілісності особистості, залежить не тільки від фізіологічного дозрівання, особистої біографії, але від духовної атмосфери у суспільстві, в якому живе людина, від внутрішньої суперечливості ідеології. Згідно з концепцією Е.Еріксона до настання підліткового віку діти дізнаються про цілий ряд різних ролей – брата чи сестри, сина чи дочки, учня, пасажера. І саме у підлітковому віці людині важливо зібрати у ціле всі знання про себе (які вони: брати чи сестри, музиканти, спортсмени) й інтегрувати ці численні образи себе в особисту ідентичність. Якщо їм не вдається інтегрувати знання про себе в різних ролях, сформуванню стержневої ідентичності або розв'язати серйозний конфлікт між двома важливими ролями з протилежними системами цінностей, результатом стає те, що Е.Еріксон називає дифузною ідентичністю [15].

Підлітковий вік у концепції Ж.Піаже розглядається як вік останньої фундаментальної децентрації – дитина звільняється від конкретної прив'язаності до даних у полі сприйняття об'єктів і починає розглядати світ з точки зору того, як його можна змінити. У своїх працях дослідник стверджує, що саме в цьому віці закінчується формування особистості, будується програма життя, для створення якої є необхідним гіпотетико-дедуктивне мислення, тобто формальне мислення. Відчуваючи перешкоди з боку суспільства у реалізації своїх життєвих програм і планів перетворення світопорядку і залишаючись залежними від нього, підлітки поступово соціалізуються [8].

Так, С. Хол у своїй праці “Теорії личности” обґрунтував першу концепцію підліткового віку як проміжну стадію між дитинством і дорослістю (в його теорії рекапітуляції – це епоха хаосу, коли напівварварські тенденції зіштовхуються із вимогами соціального життя). Вчений окреслює ряд проблем, які пов'язані із критичним періодом даного віку, названого С. Холлом періодом “бурі та натиску” (нестабільність, стреси, конфлікти). Дослідник вперше характеризує підлітковий характер як амбівалентний та парадоксальний. С. Хол зміст підліткового віку розглядає як кризу самосвідомості, після завершення якої людина набуває “почуття індивідуальності” [13].

Особливості підліткового віку вивчали і вітчизняні психологи Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін у системі трьох взаємопов'язаних категорій: джерело, рушійні сили, умови розвитку. Дана понятійна тріада розкриває специфіку розвитку підлітка як соціально активного, діяльного індивіда [12].

Л.І. Божович, розглядаючи підлітковий вік, насамперед звертає увагу на якісні зміни у мотиваційній системі дитини – це спря-

мованість на майбутнє, ієрархізація мотивів, опосередкована дія мотивів на основі свідомо поставленої цілі і свідомо прийнятого наміру, оформлення моральних переконань і морального світогляду. Формування внутрішньої позиції, тобто: "... система потреб і прагнень дитини, що переломлює й опосередковує вплив зовнішнього середовища, стає безпосередньою рушійною силою розвитку в неї психічних якостей" [1].

Дослідниця відмічає, що "для соціальної ситуації підліткового віку стає вирішальною наявність колективу однолітків, в якому дитина намагається знайти та зайняти своє місце, завоювати авторитет і визнання товаришів". Стає зрозуміло, що для підлітка вимоги колективу, соціальна думка однолітків стають найважливішим фактором психічного розвитку особистості.

Також важливою особливістю соціальної ситуації розвитку неповнолітнього Л.І. Божович вважає розходження між об'єктивним становищем підлітка та його внутрішньою позицією. Зважаючи на це, у підлітка формуються особливі потреби – бажання вийти за межі школи у світ життя і діяльності дорослих, що відомо у психології як потяг до дорослості, до самостійності, до самоствердження. Незадоволення цього потребнісно-мотиваційного комплексу може призвести до певних афективних переживань, конфліктів з оточуючими та самим собою.

Розглядаючи психологічну структуру особистості, Л.С.Виготський акцентує увагу на її залежності від історичних умов, від ступеня розвитку суспільства, від притаманних йому форм розвитку особистості.

Фактично людина має різні структури особистості на різних вікових етапах життя – у період новонародженості, у дошкільний та у підлітковий вік. Щоразу людина переходить від однієї до іншої структури особистості, до іншої системи зв'язків між окремими психічними функціями. Вчений наголошує, що розвиток структури особистості здійснюється не по прямій, а по дуже складній кривій. "У структурі особистості підлітка немає нічого стійкого, закінченого і нерухомого. Усе в ній – перехід, все тече. Це альфа і омега структури і динаміки особистості підлітка. Це ж є альфа і омега педології перехідного віку".

У структуру особистості дослідник включає практично всі вищі психічні функції людини – інтелект (мислення, воля, самосвідомість, емоції, увага, пам'ять), спрямованість, світогляд тощо. Л.С. Виготський наголошує на визначальному позитивному значенні "... інтелектуального розвитку для фундаментальної, глибокої перебудови всієї системи особистості підлітка". Він

погоджується з положенням Граукоба про те, що “не тільки обсяг і зміст, але і формальний характер мислення в цьому віці тісно пов’язаний із загальною структурою особистості підлітка.

Дослідник відзначає що, розвиток мислення має “центральне”, “ключове”, “вирішальне” значення для всіх інших функцій і процесів. Здатність підлітка до ефективного мислення, абстрагування і синтезування обставин зовнішнього світу, складає головну і центральну ланку в усіх змінах, що здійснюються в психології дитини. Усі інші часткові функції інтелектуалізуються, перетворюються, перебудовуються під впливом тих рішучих успіхів, яких досягає мислення дитини. Саме “під впливом мислення закладаються основи особистості та світогляду дитини” [2].

Підлітковий вік у концепції Д.Б. Ельконіна головним чином пов’язаний із новоутвореннями, які детермінує провідна діяльність попереднього періоду. Аналізуючи підлітковий вік, дослідник зазначає, що самозмінна, яка виражається у новому ставленні до себе вже як до дорослого, виникає в провідній діяльності цього періоду (навчальній), і спочатку починає усвідомлюватись психологічно і лише потім підкріплюється фізичними змінами. В даній ситуації відбувається новоутворення – домінування дитини над дорослим. Взаємодіючи з соціальним оточенням підліток засвоює систему моральних норм, на основі яких буде соціальні взаємини. Д.Б. Ельконін відмічає, що саме через спілкування з однолітками, підлітком засвоюються моральні норми, норми соціальної поведінки. Спілкуючись з однолітками, підліток опановує міжособистісні стосунки, вчиться повазі та емпатії. Саме в цей період в нього формується самосвідомість [14].

Досліджуючи феномен дитячої бездоглядності в сучасному українському суспільстві, ми зіштовхнулися з проблемою ототожнення понять, “діти вулиці”, “дитяча бездоглядність” та “дитяча безпритульність”. Хоча це різні за ступенем девіантності поняття.

Дитячий фонд Організації Об’єднаних Націй (ЮНІСЕФ) дає таке визначення поняття “діти вулиці”:

- діти, які не спілкуються зі своїми сім’ями, живуть у тимчасових помешканнях (покинутих будинках тощо) або не мають взагалі постійного житла і кожен раз ночують в іншому місці;
- діти, які підтримують контакт з сім’єю, але через бідність, перенаселення житла, експлуатацію та різні види насильства проводять більшу частину дня, а іноді й ночі, на вулиці;
- діти вихованці інтернатів та притулків, які з різних причин втекли з них і перебувають на вулиці.

Безпритульні діти, згідно з Законом України “Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей” від 2 червня 2005 року, – це діти, які були вимушені залишити або самі залишили сім’ю чи дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання [5]. До характерних ознак безпритульності належить:

- повне припинення будь-яких стосунків з сім’єю;
- мешкання в місцях, не призначених для проживання людей (на горищах, у підвалах, у покинутих будівлях, на вокзалах тощо);
- морально-етична деградація, порушення у сфері правової свідомості та правослухняної поведінки;
- отримання засобів до існування соціально негативними методами (крадіжки, жебракування тощо);
- підкорення кастовим кримінальним законам, які пропонують безпритульним “авторитети”.

Статус “бездоглядної дитини” на законодавчому рівні не визначений в жодному нормативно-правовому документі. Найчастіше дитяча бездоглядність ототожнюється з безпритульністю та фігурує всюди, де йдеться про порушення у сфері правосвідомості підлітка та злочинності неповнолітніх [4; 10].

Феномен “дитячої бездоглядності” може застосовуватись в тому випадку, коли йдеться про відносини в сім’ї, де втрачені нормальні, емоційно стійкі, довірливі відносини між батьками і дітьми, відсутній необхідний виховний вплив з боку сім’ї, постійний нагляд за життям підлітка.

Бездоглядний підліток зазвичай живе з батьками, підтримує стосунки з родичами, відчуває емоційну прихильність до членів сім’ї. Однак відсутність піклування і контролю з боку батьків чи осіб, що їх замінюють, призводить до постійного і неконтрольованого перебування підлітка на вулиці, зниження рівня інтелектуального розвитку особистості, невелювання моральних і правових норм, і як наслідок – втеча з дому, безпритульність та вчинення протиправних дій.

Експерти, опитані в ході соціологічного дослідження “Проблеми бездоглядності і безпритульності дітей в Україні”, характеризують бездоглядних дітей за наявністю двох ознак:

- якщо дитина певний час живе на вулиці, незалежно від того, благополучна її сім’я чи ні, має вона сім’ю чи є вихованцем інтернатного закладу;
- якщо сім’я дитини асоціальна (соціально неблагополучна), незалежно від того, чи живе дитина вдома чи на вулиці [9].

Отже, при теоретичному аналізі літератури, яка стосується проблеми підліткової бездоглядності, було з'ясовано, що дана проблематика вивчається з точки зору вчинення неповнолітніми злочинів (Л.І. Мороз, С.І. Яковенко), як педагогічна проблема “важковихованості” підлітків (Н.Ю. Максимова, В.А. Татенко), Б.Н. Алмазов та Л.А. Грищенко торкаються проблеми бродяжництва підлітків. Проблеми ж формування особистості бездоглядного підлітка та створення ефективних методів попередження підліткової бездоглядності доволі неконкретні та фрагментарні.

Поняття “дитячої бездоглядності”, на законодавчому рівні, не визначено в жодному нормативно-правовому документі. Феномен “дитячої бездоглядності” може застосовуватись в тому випадку, коли йдеться про відносини в сім'ї, де втрачені нормальні, емоційно стійкі, довірливі відносини між батьками і дітьми, відсутній необхідний виховний вплив зі сторони сім'ї, постійний нагляд за життям підлітка. На наш погляд дане визначення найбільш повно відображає суть поняття “дитяча бездоглядність”.

Список використаних джерел

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
2. Выготский Л. С. Педология подростка / Л. С. Выготский // Выготский Л. С. Собрание сочинений : [в 6 т.] / под ред. Д. Б. Эльконина. – М., 1984. – Т.4 : Детская психология. – С. 5-242.
3. Грищенко Л. Побег из дома и бродяжничество / Л. Грищенко, В. Алмазов. – Свердловск : Урал. ун-т, 1988. – 65 с.
4. Державна програма подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на 2006-2010 роки [Електронний ресурс]: затв. постанов. Кабінету Міністрів України від 11 трав. 2006 року № 623. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=623-2006-%EF>
5. Закон України “Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей” від 02. 06. 2005 року / Елек. ресурс: <http://zakon.rada.gov.ua/>.
6. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання : [навч. посіб.] / С. І. Яковенко, Н. Ю. Максимова, Л. І. Мороз, Л. А. Мороз. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2006. – 260 с.
7. Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті : досвід конкретно-соціологічного дослідження : [монографія] / за заг. ред. В. В. Голіни, В. П. Ємельянова. – Харків : Право, 2006. – 289 с.

8. Пиаже Ж. Моральное суждение у ребенка / Жан Пиаже ; [пер. с фр. В. П. Большакова]. – М. : Академический Проект, 2006. – 479 с. – (Серия “Психологические технологии”).
9. Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей в Україні : тематична державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року / [О.М.Балакірева, О.В.Биковська, Д. І.Баранчук та ін.]. – К. : Державний інститут проблем сім’ї та молоді, 2004. – 240 с.
10. Соціально-психологічні та кримінологічні аспекти впливу заходів виховного характеру на формування правової свідомості неповнолітніх: монографія / [П. І. Ковальова, А. О. Смоктей, В. В. Вітвіцька та ін.]; за заг. ред. Г. В. Гребенькова. – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. – 188 с.
11. Трудный подросток : причины и следствия / под ред. В. А. Татенко. – К. : Рад. школа, 1985. – 165 с.
12. Щотка О. П. Психологія підлітка : психологічний практикум / О.П.Щотка. – Ніжин : НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 248 с.
13. Холл К. Теории личности / Келвин Холл ; [пер. с англ.]. – М. : КСП, 1997. – 720 с.
14. Эльконин Д Б. Детская психология : [учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по направлению и спец. психологии] / Даниил Борисович Эльконин ; ред.-сост. Б. Д. Эльконин. – [5-е изд., стереотип.]. – М. : Academia, 2008. – 383 с.
15. Эриксон Е. Идентичность : юность и кризис /Е. Эриксон; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1996. – 634 с.
16. Buhler Ch. Kindheit und Jugend / Ch. Buhler. – Leipzig, 1928. – 345 p.

Basic theoretical conceptions are considered in foreign and domestic literature, in relation to forming of personality of teenager. The basic features of personality of development of child are selected in teens. Essence of concepts parts and exposed: to “put streets”, “child’s neglect” and “child’s homelessness”.

Keywords: adolescent, adolescence, personality structure, teenage homelessness.

Отримано: 11.03.2011